

1

Pr. DRAGOȘ BAHRIM

DRAGOȘ MÎRȘANU

editori

**DESPRE ISIHASMUL BIZANTIN
ȘI ALTE STUDII PATRISTICE**

TRADIȚIA PATRISTICĂ ÎN ACTUALITATE

Editori

Pr. Dragoș BAHRIM • Dragoș MÎRȘANU

Consiliul științific

Pr. Roger CORESCIUC (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași) • Florin CRÎȘMĂREANU (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași) • Petre GURAN (Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, București) • Ovidiu SFERLEA (Universitatea din Oradea) • Alin SUCIU (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen) • Bogdan TĂTARU-CAZABAN (Institutul de Istorie a Religiilor al Academiei Române, București) • Episcop Ignatie TRIF (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași) • Ionuț TUDORIE (St. Vladimir's Orthodox Theological Seminary, Yonkers, NY)

Colecție editată în cadrul
Centrului de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul”
(Arhiepiscopia Iașilor)

Pr. DRAGOȘ BAHRIM

DRAGOȘ MÎRȘANU

editori

**DESPRE ISIHASMUL BIZANTIN
ȘI ALTE STUDII PATRISTICE**

**Lucrările simpozionului internațional
„Tradiția patristică în actualitate”
ediția 1, Iași, 29-30 septembrie 2022**

DOXOLOGIA

Iași, 2023

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Despre isihasmul bizantin și alte studii patristice: lucrările

simpozionului internațional "Tradiția patristică în actualitate":

ediția 1, Iași, 29-30 septembrie 2022 / ed.: pr. Dragoș Bahrim, Dragoș

Mîrșanu. - Iași: Doxologia, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-630-301-078-6

I. Bahrim, Dragoș (ed.)

II. Mîrșanu, Dragoș (ed.)

2

© Editura DOXOLOGIA, 2023

ISBN: 978-630-301-078-6

Sigla colecției TPA: Crucea de la Trumpington, Anglia (sec. VII)

Centrul de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al

Arhiepiscopiei Iașilor

Str. Ion C. Brătianu, 14, Iași

<https://patristica.ro>

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
Listă de abrevieri	11

Partea I: ISIHASMUL BIZANTIN

1. Isihasmul – spiritualitate a zilelor din urmă

<i>Petre Guran</i>	15
--------------------	----

2. Cunoaștere și vedere în teologhisirea Sfântului Grigorie Palama

<i>pr. Roger Coresciuc</i>	33
----------------------------	----

3. Simțurile duhovnicești și vederea lui Dumnezeu la Sfântul Simeon Noul Teolog

<i>Daniel Lemeni</i>	53
----------------------	----

4. Rolul filosofiei în controversa varlaamită

<i>Florin Crîșmăreanu</i>	87
---------------------------	----

5. Când a fost redactat *Tomosul aghioritic*?

<i>Marius Portaru</i>	109
-----------------------	-----

6. Το καθάρσιος πύρ: „piatra de poticnire” din manuscrisul *Monacensis graecus 466*. Patriarhul Filotei Kokkinos și „focul purificator” din *Cuvântul despre cei adormiți* (CPG 3168, BHG 2103mg) al Sfântului Grigorie al Nyssei

<i>Mihail Mitrea</i>	125
----------------------	-----

7. Sfântul Grigore Palama, isihasmul și înscrierea în tradiție. Un model interpretativ dincolo de neopalamism și originalitate

<i>pr. Dragoș Andrei Giulea</i>	157
---------------------------------	-----

Partea a II-a: **STUDIA VARIA**

8. The Image and the Likeness of God from a Biblical and Patristic Perspective

diac. Alexandru Mihăilă 189

9. Expresia *sufflare de viață* (Fc. 2, 7) în exegeza patristică

protos. Arsenie Pohrib 205

10. „Mintea” filocalică în spațiul patristic latin: considerații asupra utilizării lat. *mens* la Lactanțiu și la Sfântul Grigorie cel Mare

Octavian Gordon 215

11. Între erudiție și misiune: mize ale traducerii și interpretării Scripturii în corespondența dintre Ieronim și Augustin

Dragoș Mîrșanu 237

12. „Dascăl în cuvânt și în faptă”: Ioan Botezătorul în opera omiletică a Sfântului Petru Hrisologul

Dragoș Boicu 255

13. „Întunericul adânc al luminii celei mult strălucitoare”. Motivul luminii în tradiția mistică siro-orientală

Iustinian Ioan Mîndrilă 271

14. Pocăința și iertarea păcatelor la creștinii siro-orientali din Antichitatea târzie. Contribuția catolicos-patriarhului Ișoyahb I (581-595)

Andrei Macar 287

15. Minunile lui Iisus în scrisorile Patriarhului siro-oriental Timotei I (780-823) în context islamic

Valentin-Radu Trandafir 305

16. Motive scripturistice și măiestrie imnografică în *Stihirile alfabetice de pocăință* ale lui Nicolae Kataskepenul

diac. Ilarion Argatu 323

Indice de referințe scripturistice 355

Indice de autori 359

Table of Contents 365

Cuvânt înainte

Isihasmul – practică și dispoziție ascetică multiseclară – și *mișcarea isihastă* – asociată îndeosebi cu disputele și polemicile teologice din Bizanțul secolului al XIV-lea – continuă să fascineze istoricii și teologii, dar și să constituie o contribuție exemplară și ideal formativă a vieții în Hristos, îndeosebi pentru monahi. Volumul de față, care cuprinde lucrările prezentate la prima ediție a Simpozionului științific *Tradiția patristică în actualitate* organizat între 29-30 septembrie 2022 la Iași de Centrul de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al Arhiepiscopiei Iașilor, tratează în prima parte isihasmul bizantin, iar în a doua parte alte subiecte de interes pentru studiile patristice și istorice actuale.

Partea I este deschisă de cele două lucrări prezentate în plenul simpozionului. În prelegerea inaugurală, Petre Guran își propune o reliefare a prezenței isihasmului, „spiritualitate a zilelor din urmă”, în peisajul teologic modern și contemporan. Pe de o parte, necesitând inițiere și experiență îndelungată, isihasmul apare ca o „noutate” cu un aer exotic și este descris de primii săi cercetători occidentali drept o curiozitate a creștinismului răsăritean. Pe de cealaltă parte, în viziunea apologeților săi, isihasmul este parte a nucleului central al învățăturii evanghelice, a Tradiției și vieții Bisericii. Mai aplicată, prelegerea Pr. Roger Coresciuc își propune să facă un rezumat al Triadei 2.3, în care Sfântul Grigorie Palama, răspunzând mai mult sau mai puțin direct lui Varlaam din Calabria, arată că cunoașterea și dobândirea cunoașterii nu sunt singurele căi prin care omul se poate apropia de Dumnezeu. Dincolo de cunoaștere, fără a anula rolul cunoașterii, tradiția isihastă vorbește despre vedere, adică despre o altă stare relațională, net superioară actului cognitiv.

Contribuțiile care urmează respectă în general ordinea cronologiei subiectelor tratate. În continuarea explorării isihasmului bizantin,

Daniel Lemeni își propune o evaluare a teologiei simțurilor duhovnicești ale omului în discursul răsăritean, îndeosebi la Sfântul Simeon Noul Teolog, arătând cum adevărata teologie începe de la vederea lui Dumnezeu. Perioada disputelor teologice din Bizanțul secolului al XIV-lea este acoperită în mai multe dintre capitolele care urmează. Mai întâi, Florin Crișmăreanu evidențiază cum, prin intermediul lui Varlaam din Calabria, a pătruns în Bizanț un nou mod de a înțelege lumea – unul ferm ancorat în paradigma care acorda un rol central exclusiv rațiunii umane. În continuare, în lumina recent publicatei ediții critice a *Tomosului aghioritic*, Marius Portaru are ocazia de a pune din nou în discuție problema datării, analizând contextul alcătuirii și aprobării acestui document important pentru învățătura și spiritualitatea ortodoxă. Capitolul semnat de Mihail Mitrea se concentrează în special pe notele marginale și pe cenzura aplicată de prolificul teolog bizantin și om al Bisericii din secolul al XIV-lea, Filotei Kokkinos, lucrării *De mortuis* a Sfântului Grigore al Nyssei, pentru a respinge drept fraudă origenistă și interpolare o lungă secțiune din textul patristic care prezintă tripla expresie a „focului purificator”. În sfârșit, în studiul intitulat „Sfântul Grigore Palama, isihasmul și înscrierea în tradiție”, Pr. Dragoș Giulea propune un nou model descriptiv al controverselor isihaste. În timp, ortodoxia și catolicismul s-au dezvoltat și s-au identificat treptat cu două paradigme teologico-metafizice opuse. Din punct de vedere teologic, cele două poziții s-au întemeiat pe modele distincte de concepere a condiției divinului sau de a-L înțelege pe Dumnezeu.

Partea a II-a cuprinde studii pe alte teme patristice din sferile mai multor literaturi – greacă, latină și siriacă – aranjate, din nou, cronologic. Secțiunea debutează cu două studii de exegeză patristică. Mai întâi, diac. Alexandru Mihăilă este preocupat de problematica distincției dintre chipul și asemănarea lui Dumnezeu din perspectivă biblică și patristică, notând cele mai importante variații de prezentare și interpretare. Protos. Arsenie Pohrib explorează apoi două direcții distincte și contrastante ale exegezei patristice cu privire la expresia „suflare de viață” (Fc. 2, 7). Mutându-ne atenția în lumea patristicii latine, Octavian Gordon oferă considerații asupra utilizării lat. *mens* la Lactanțiu și la Sfântul Grigorie cel Mare, argumentând

că perspectiva isihastă și filocalică, familiară spațiului spiritualității răsăritene, în care „minte” este asociată cu inima, nu disociază de ea, se regăsește și în spiritualitatea latină a primului mileniu. Dragoș Mîrșanu investighează în continuare mizele traducerii și interpretării Sfintelor Scripturi așa cum sunt reflectate în corespondența dintre Ieronim și Augustin, observând cum prioritatea acordată erudiției și respectului față de textul scripturistic poate intra în conflict cu prioritatea acordată necesității folosirii acestuia în misiunea Bisericii. Dragoș Boicu se apleacă apoi asupra modelului ascetic al Sfântului Ioan Botezătorul așa cum reiese din opera omiletică a Sfântului Petru Hrisologul. Următoarele trei contribuții reprezintă studii de patristică siriacă. Iustinian Ioan Mîndrilă urmărește dezvoltarea motivului luminii în tradiția mistică siro-orientală, realizând inclusiv o utilă legătură cu tema luminii în teologia isihastă bizantină de mai târziu. Andrei Macar tratează pocăința și iertarea păcatelor la creștinii siro-orientali conform mărturiei catolicos-patriarhului Ișoyahb I (581-595), importantă pentru cunoașterea diferitelor modalități de obținere a iertării păcatelor, a etapelor disciplinei penitențiale, sau a rolului preotului în pocăință. Valentin-Radu Trandafir analizează rolul minunilor săvârșite de Iisus în scrisorile Patriarhului Timotei I (780-823), aparținând perioadei în care creștinismul siro-oriental a trebuit să își prezinte învățăturile și practicile într-un nou context, islamic. Volumul este încheiat de contribuția diac. Ilarion Argatu despre *Stihirile alfabetice de pocăință* ale monahului Nicolae din Mănăstirea Kataskepe (fl. sec. XII), care oferă o descriere a manuscriselor urmată de o ediție a textului grecesc bazată pe aceste manuscrise, însoțită de o traducere în limba română.

Sperăm că cititorii vor găsi acest volum util pentru a-și clarifica propriile reflecții privind actualitatea continuă a literaturii patristice și relevanța durabilă a fundamentelor și specificului isihasmului bizantin.

În încheiere, dorim să-i aducem mulțumiri în primul rând Înaltpreasfinției Sale Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, principalul îndrumător și susținător al cercetării și editării Sfinților Părinți la Iași. Cu înalta Sa binecuvântare a fost fondat în 2022 *Centrul de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al Arhiepiscopiei*

Iașilor, sub egida căruia am organizat prima ediție a Simpozionului științific *Tradiția patristică în actualitate*. De asemenea, îi suntem recunoscători domnului Cătălin Jeckel, consilier cultural al Arhiepiscopiei Iașilor, pentru permanenta încurajare și sprijinul ferm – sub toate aspectele, dar îndeosebi în ceea ce privește organizarea simpozionului. Se cuvine, în încheiere dar cu aceeași căldură, a le mulțumi și tuturor participanților la această reuniune științifică și în special celor care ne-au onorat cu trimiterea lucrărilor ce au constituit prezentul volum.

Iași, 20 iunie 2023

*La pomenirea Sfinților
Calist I Patriarhul Constantinopolului,
Calist Angelicoudes și Nicolae Cabasila*

Pr. Dragoș Bahrin

Dragoș Mîrșanu

Centrul de Studii Patristice
„Sfântul Maxim Mărturisitorul”
al Arhiepiscopiei Iașilor

Isihasmul – spiritualitate a zilelor din urmă

Petre Guran

Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, București

Abstract: *Hesychasm is difficult to classify and periodize because it appears, on the one hand, as something novel, fused with an exotic air, requiring initiation and extensive experience. Its first Western researchers described it as an Eastern Christian idiosyncrasy. On the other hand, by its apologists, it was seen as part of the core teachings of the patristic tradition, and the life of the Church. These contrasting perspectives were due to the eschatological nature of this doctrine. In this context, the adjective „eschatological” is synonymous with final, perfected, a teaching that concludes a historical cycle. Those familiar with the Middle Ages will recall the interpretation of history proposed by Joachim of Fiore, which culminates in an epoch of the Holy Spirit, following the era of the Father during the time of the prophets and the era of the Son from the time of the Gospels until Joachim’s own time. The expectation of a final revelation that would shed light on the New Testament, just as the New Testament shed light on the Old Testament, is common to both Western and Eastern Christianity.*

Viewed through the historiographic lenses of the 20th century, Hesychasm appears as a Christian anthropology, a vision of divinized humanity, after God Himself became human. This anthropology is filtered through an intensified fidelity to the incarnate, and therefore historical, person of the Savior, but it reverberates in the phenomenon of gradual alienation from God. As the identification of the Path sharpens, the diffidence of contemporary humans to embark on such a path grows, which explains why the resurgence of Hesychasm coincides with an increasingly acute anthropological crisis at the global level.

Keywords: *Hesychasm, Eschatology, Gregory Palamas, End of Byzantine Empire*

Isihasmul se lasă greu clasificat și periodizat întrucât el apare pe de o parte ca o nouă, cu un aer exotic, necesitând inițiere și experiență îndelungată, descris de primii săi cercetători occidentali ca o ciudățenie a creștinismului oriental, pe de altă parte ca făcând parte din nucleul central al învățaturii evanghelice, *Tradiția* însăși și viața Bisericii, în viziunea apologeților săi. Aceste perspective contrastante

se datorează caracterului eshatologic al acestei învățături. În acest context, adjectivul *eshatologic* este sinonim cu *final*, *desăvârșit*, o învățătură care închide, cel puțin, un ciclu istoric. Celor familiarizați cu Evul Mediu, le va înflori în minte interpretarea istoriei propusă de Gioachino da Fiore (sec. al XII-lea), care se încheie cu o epocă a Duhului Sfânt, după cea a Tatălui din vremea profeților, după cea a Fiului din vremea Evangheliilor până la Gioachino. Așteptarea unei revelații finale, care să pună în lumină Noul Testament, așa cum acesta a pus în Lumina Adevărului Vechiul Testament, este comună creștinismului în Occident și în Orient. Multă vreme această revelație suplimentară a fost identificată ca fiind opera de interpretare a Scripturilor produsă de marii teologi ai antichității târzii, regrupați sub numele de patristică. Dar această „patristică” s-a extins într-o definiție temporală modernă până la o mie patru sute de ani după Hristos, dacă e să dăm credit autorului corpusului de texte denumit *Patrologia Graeca*. Această viziune occidentală asupra patristicii a fost preluată necritic de teologia academică a spațiului răsăritean. În schimb, doctrina isihastă a fost ceva mai specifică asupra naturii acestei revelații suplimentare, chiar dacă și autorii isihasți au apelat la o viziune cât mai înglobantă, pentru a acoperi cu autoritatea celor din vechime ceea ce putea fi perceput ca noutate în învățătura lor, producând florilegii de tip filocalic, dintre care cele mai coerent alcătuite datează din secolul al XIV-lea, dar cu o tradiție coborând până în secolul al IV-lea. Totuși, conștiința unei revelații suplimentare, care adâncește taina, se exprimă limpede în introducerea *Tomosului aghioritic*, text compus de Sfântul Grigorie Palama, dar semnat de stareții mănăstirilor din Sfântul Munte¹, în care este expusă viziunea că Duhul Sfânt adâncește în timpul istoric cunoașterea lui Dumnezeu prin cei care sunt chemați să formuleze și să actualizeze această cunoaștere. Ideea este prezentă la unul din principalii exponenți ai patristicii, Sfântul Grigore din Nazianz, în cea de *a V-a Cuvântare teologică*, ținută la Constantinopol în 379, în

¹ Antonio Rigo, *Gregorio Palamas, Tomo Aghioritico. La storia, il testo e la dottrina* (OLA 298; *Bibliothèque de Byzantion* 26), Peeters, 2021, pp. 108-110 [o ediție mai veche în limba română: *Tomul Aghioritic*, trad. Dumitru Stăniloae, în *Filocalia*, vol. VII, București, 1977, pp. 412-413].

calitate de Arhiepiscop al cetății imperiale². Inspirația aceasta capătă însă sub pana Sfântul Grigorie Palama o nuanță de actualitate stringentă dacă o citim pe fundalul polemicii cu Varlaam din Calabria și Akindyn, care au dus în cele din urmă la o redefinire a libertății Bisericii în raport cu Imperiul³.

Văzut prin prisma secolului al XX-lea, isihasmul se arată însă ca o antropologie creștină, o viziune a omului preschimbat haric în Dumnezeu, după ce Dumnezeu Însuși S-a făcut om. Această antropologie a îndumnezeirii este filtrată printr-o fidelitate intensificată față de persoana întrupată, deci istorică, a Mântuitorului, dar reverberază în fenomenul gradualei înstrăinări de Dumnezeu. Cu cât este Calea mai limpede identificată, cu atât este mai reticent omul contemporan să se angajeze pe această cale. De aceea este cu atât mai surprinzător, iar unii ar spune îmbucurător, să constatăm că revenirea în actualitate a isihasmului coincide cu o tot mai acuzată criză antropologică la nivel global. Produsul cel mai marcant al istoriografiei de anvergură globală sunt în mod cert cărțile lui Yuval Harari, *Sapiens* și *Homo Deus*⁴, în care se discută presupusa transformare accidentală a ființei umane de-a lungul istoriei până în momentul în care omul ar ajunge în stare, prin tehnologie, să-și controleze și direcționeze transformarea într-o ființă cu atribute divine (imortalitate, atotcunoaștere).

Miezul învățăturii isihaste este o practică spirituală, o rugăciune repetitivă de invocare a Domnului Iisus Hristos, dar dincolo de acest nucleu se află un corpus de texte ascetice și mistice din ce în ce mai variate, până la exoticul *Jurnal* al Cuviosului Siluan Athonitul, în care apare ideea asumării hristice a suferinței pentru o lume pe care Cuviosul Siluan nu a cunoscut-o pe cale rațională, întrucât a

² Ioan I. Ică jr, *Sf. Grigorie Palama: dosarele canonizării – texte și contexte*, în Grigorie Palama, *Scrieri I, Tomosuri dogmatice, Viața, Slujba*, Deisis, Sibiu, 2009, pp. 86-96.

³ Petre Guran, *Rendre la couronne au Christ. Étude sur la fin de l'idée impériale à Byzance* (Supplementa Études byzantines et post-byzantines, Band 1), Herlo Verlag, Heidelberg, 2021.

⁴ Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Harvill Secker, 2014 [Yuval Noah Harari, *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*, trad. Adrian Șerban, Polirom, Iași, 2017]; Idem, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*, 2015 [Yuval Noah Harari, *Homo Deus. Scurtă istorie a viitorului*, trad. Lucia Popovici, Polirom, Iași, 2018].

Când a fost redactat *Tomosul aghioritic*?

Marius Portaru

Institutum Patristicum Augustinianum, Roma

Abstract: *The Hagioritic Tome is one of the most important documents for the doctrine and spirituality of the Eastern Orthodox Church. It expresses all essential aspects of the Orthodox teaching concerning the divine uncreated grace. It was written by St Gregory Palamas and officially approved by the spiritual leadership of Mount Athos. The present essay takes up the issue of its date of composition and approval in light of its recent critical edition. While we can convincingly restrain the date of its approval to 16-20 August, we do not possess a definitive argument for either the year 1339 or 1340. It is argued here that 1339 is a slightly stronger candidate than 1340.*

Keywords: *Hagioritic Tome, Gregory Palamas, Barlaam of Calabria, καθολική σύναξις of Mount Athos*

Tomosul aghioritic este unul dintre cele mai importante documente dogmatice din istoria teologiei și a spiritualității creștin-ortodoxe¹. El exprimă toate aspectele esențiale ale învățaturii ortodoxe cu privire la natura harului divin, tema sa centrală: harul divin este darul îndumnezeitor (θεοποιὸν δῶρον) al lui Dumnezeu, este dumnezeire

¹ Ἀγιορειτικὸς Τόμος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζοντων διὰ τοὺς ἐξ ἰδίας ἀπειρίας καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἁγίους ἀπειθείας ἀθετοῦντας τὰς τοῦ Πνεύματος μυστικὰς ἐνεργείας κρείττον ἢ λόγος ἐν τοῖς κατὰ Πνεῦμα ζώσιν ἐνεργουμένας καὶ δι' ἔργων φανερουμένας ἀλλ' οὐ διὰ λόγων ἀποδεικνυμένας, ediție critică și studiu introductiv de Antonio Rigo, *Gregorio Palamas, Tomo aghioritico. La storia, il testo e la dottrina*, Orientalia Lovaniensia Analecta 298, Peeters, Leuven-Paris-Bristol CT, 2021 (în continuare, prescurtat: ed. Rigo). Ed. Rigo este mai riguroasă în clasificarea manuscriselor decât ediția precedentă a lui B. S. Pseutogkas, în Panagiotes Hristou (ed.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, vol. 2, Tesalonic, 1994² [1966¹], pp. 563-578. Trad. pr. Dumitru Stăniloae, în *Filocalia* 7, EIBMBOR, București, 1977, pp. 412-423 după textul din *Philokalia*, ed. Nicodim Aghioritul, Veneția, 1782 (rețipărit în PG 150, 1225-1236); trad. diac. Ioan I. Ică jr, în Grigorie Palama, *Scrieri I*, Deisis, Sibiu, 2009, pp. 155-164, după textul ediției Pseutogkas 1966. În prezentul studiu, vom cita atât din ed. Rigo, cât și din ed. Pseutogkas.

(θεότητα)². Dumnezeu este mai presus de această dumnezeire, de aceea (a) nu este supus multiplicării, b) nici nu afirmă cineva două dumnezeiri, dacă numește harul „dumnezeire”³. Harul este necreat, este lumină nenăscută⁴, este slavă a naturii dumnezeiești văzută doar de cei vrednici. Concepția ortodoxă despre natura harului divin este precizată în șapte capitole, care contracarează șapte dintre părerile greșite ale lui Varlaam din Calabria: (1) cei care afirmă, împreună cu sfinții, că harul este dumnezeire, nu sunt mesalieni, nici diteiști; (2) unirea desăvârșită cu Dumnezeu nu se săvârșește numai prin imitare și relație, fără harul îndumnezeitor al Duhului. Învățătura ortodoxă despre raportul dintre voința umană și harul divin afirmă că virtutea și imitarea lui Dumnezeu îl fac pe cel care le săvârșește *capabil* de a primi harul, însă doar harul săvârșește însăși unirea negrăită; (3) cei care spun că mintea (νοῦς) își are sediul în creier (precum Sfântul Atanasie cel Mare) sau în inimă (precum Sfântul Macarie cel Mare) nu sunt mesalieni, dat fiind că nu sunt în dezacord cu Sfântul Grigorie al Nyssei, care scrie că mintea nu este nici în interiorul trupului, nici în afara lui, ca una ce este imaterială⁵. Ei nu afirmă decât că mintea este unită cu trupul. În mod similar, cine afirmă că Logosul este în pânțelele Fecioarei prin Întrupare nu neagă că, întrucât este Dumnezeu, este în orice loc; (4) lumina arătată ucenicilor pe Muntele Tabor nu este fantasmă sau simbol, deci lipsită de existență proprie și inferioară rațiunii umane, ci energie superioară puterilor naturale ale minții. Fiind dumnezeiască, ea este de nevăzut prin puterile naturale ale minții omenești și îngerești. Ea este caracterizată de sfinți printr-o serie de atribute, precum necreată, veșnică, netemporală, infinită, nevăzută

² *Tomosul își apropiază textul Sf. Dionisie Areopagitul, Ep. 2 către Gaius* (ed. Heil-Ritter, *Corpus Dionysiacum II*, p. 158, rr. 4-6): Πῶς ὁ πάντων ἐπέκεινα καὶ ὑπὲρ θεαρχίαν ἐστὶ καὶ ὑπὲρ ἀγαθαρχίαν; Εἰ θεότητα καὶ ἀγαθότητα νοήσῃς αὐτὸ τὸ χρῆμα τοῦ ἀγαθοποιῶ καὶ θεοποιῶ δώρου καὶ τὸ ἀμίμητον μίμημα τοῦ ὑπερθέου καὶ ὑπεραγάθου, καθ' ὃ θεούμεθα καὶ ἀγαθυνόμεθα, pe care îl parafrazează: τὸ τοῦ Θεοῦ θεοποιὸν δῶρον θεότητα καὶ θεαρχίαν καὶ ἀγαθαρχίαν (ed. Rigo, p. 110, rr. 42-43).

³ Θεὸν ὑπὲρ ταύτην τὴν θεότητα εἶναι πειθόμεθα πολυπλασιασμόν γὰρ ὁ Θεὸς οὐ πάσχει, οὐδὲ δύο λέγει τις οὕτω θεότητας (ed. Pseutogkas, *Συγγράμματα*, vol. 2, p. 569, rr. 6-8).

⁴ Cf. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambiguum* 10, 20a (ed. Constat, p. 218, rr. 16-23).

⁵ Sf. Grigorie al Nyssei, *Despre facerea omului* 15 (PG 44, 177BC); trad. pr. D. Stăniloae, în PSB 30, pp. 15-91.

de îngeri și de oameni etc.⁶, atribute care îi arată calitatea dumnezeiască. La Schimbarea la Față, Hristos nu a devenit ceea ce nu era, ci ucenicii au fost făcuți capabili să Îi vadă slava dumnezeirii, devenită slavă a naturii umane asumate, după cum învață Sfântul Ioan Damaschinul⁷; (5) nu numai ființa lui Dumnezeu este necreată, ci și energiile Lui veșnice. Dumnezeu este mai presus de toate energiile, precum cel ce lucrează este mai presus de lucrurile realizate. Această învățătură este argumentată cu un lung citat din Sfântul Maxim Mărturisitorul⁸, care învață că există lucrări ale lui Dumnezeu care au un început în timp, precum toate cele vii sau toate cele sfinte etc., și energii ale lui Dumnezeu, care nu au un început, precum viața în sine sau sfințenia în sine. Cele sfinte există prin participare la sfințenia în sine, dar aceasta nu există prin participare la Dumnezeu, ci se contemplă ființial în jurul lui Dumnezeu (περι τὸν Θεὸν οὐσιωδῶς θεωρεῖται) și nu are un început, căci nu a fost cândva când nu a existat sfințenia în sine, sau altfel spus, nu a fost cândva când Dumnezeu nu era sfânt. Același statut ontologic caracterizează toate energiile lui Dumnezeu, dintre care Sfântul Maxim menționează aici nemurirea în sine, viața în sine, sfințenia în sine, virtutea în sine, bunătatea în sine, ființarea în sine, simplitatea în sine, neschimbabilitatea în sine, infinitatea în sine: pe acestea și pe toate celelalte energii Dumnezeu le transcende de infinite ori infinit. Aceste energii nu afectează simplitatea supranaturală a Unimii Treimice, după cum nici mintea umană nu devine compusă din pricina multiplicității actelor ei de gândire; (6) conform învățaturii ortodoxe, nepătimirea nu reprezintă omorârea prin deprindere (ἐξίς = obișnuința formată prin exerciții repetate de a face sau a nu face o anumită acțiune) a părții pătimitoare a sufletului (partea poftitoare și partea irascibilă), ci întoarcerea desăvârșită de la cele rele și lucrarea

⁶ Iată lista completă a atributelor luminii dumnezeiești compilată de Palama: ἀπόρρητον, ἄκτιστον, ἄϊδιον, ἄχρονον, ἀπρόσιτον, ἄπλετον, ἄπειρον, ἀπεριόριστον, ἀγγελοῖς καὶ ἀνθρώποις ἀθέατον, ἀρχέτυπον κάλλος καὶ ἀναλλοίωτον, δόξαν Θεοῦ, δόξαν Χριστοῦ, δόξαν πνεύματος, ἀκτίνα θεότητος καὶ τὰ τοιαῦτα προσαγορεύουσι [οἱ ἅγιοι] (ed. Pseutogkas, Συγγράμματα, vol. 2, p. 573, rr. 4-8).

⁷ Sf. Ioan Damaschinul, *Cuvânt la Schimbarea la Față* 12-13 (PG 96, 564B-565A).

⁸ Sf. Maxim Mărturisitorul, *Capita theologica et oeconomica* 1, 48-50 (PG 90, 1100D-1101B).

**Tò καθάρσιος πῦρ: „piatra de poticnire”
din manuscrisul *Monacensis graecus* 466.
Patriarhul Filotei Kokkinos și „focul
purificator” din *Cuvântul despre cei adormiți*
(CPG 3168, BHG 2103mg)
al Sfântului Grigorie al Nyssei**

Mihail Mitrea*

Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca /
Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, București

Abstract: *This chapter introduces, contextualizes, and analyzes a number of editorial interventions and marginalia of the prolific fourteenth-century Byzantine theologian and churchman Philotheos Kokkinos in manuscripts carrying his compositions and/or patristic texts. It focuses especially on his marginal notes and censorship of Saint Gregory of Nyssa's *De mortuis* in the middle-Byzantine manuscript *Monacensis graecus* 466, attempting to explain and place in the larger historical and theological context Kokkinos' editorial decision to dismiss as Origenist fraud and interpolations a lengthy section from the patristic text featuring the threefold expression of the “purifying fire.”*

Keywords: *Philotheos Kokkinos, late Byzantium, marginalia, Gregory of Nyssa, *De mortuis*, purifying fire, purgatory, apokatastasis, Origenist interpolations, manuscript tradition*

„Nesuferită este așadar moartea, și când se întâmplă, și când este așteptată, dar cu mult mai nesuferită este neînțoarcerea de la păcatele noastre, căci aici ea mărește pedeapsa, iar după [viața aceasta] ne trimite în pedepse nesfârșite, pe care fie ca nimeni dintre noi să nu le încerce! Căci dacă cele înfricoșătoare de aici ni se par de nepurtat, deși sunt trecătoare și ating doar trupul, atunci cum sunt celelalte, care, împreună cu trupul, pedepsesc și sufletul și care nicicând nu au vreo nădejde de izbăvire?” (Sfântul Grigorie Palama, *Omilia* 39.12)¹

* Autorul le mulțumește editorilor pentru invitația de a contribui la acest volum. În cazul în care traducătorul nu este menționat, traducerea din greacă sau latină îi aparține autorului.

¹ Sfântul Grigorie Palama, *Scrieri I. Omilii*, traducere de Pr. Roger Coresciuc, Iași, Editura Doxologia, 2022, p. 484.

Introducere

Acest studiu constituie o mică piatră, cu siguranță minusculă și având nevoie de șlefuiuri ulterioare, din podul de peste veacuri al receptării operei Sfântului Grigorie al Nyssei. Metafora este inspirată de succintul și evocatorul dialog fictiv dintre Marco Polo și Kubilai Han, așa cum este redat de scriitorul Italo Calvino în *Orașele invizibile*². Comerciantul și exploratorul venețian îi descrie hanului mongol un pod, piatră cu piatră, iar hanul îl întreabă care este piatra care susține podul. La această întrebare, Marco Polo răspunde că podul nu este susținut de cutare piatră sau cutare piatră, ci de linia arcului format. Hanul rămâne în tăcere, reflectând, apoi adaugă: „De ce îmi vorbești despre pietre? Pe mine mă interesează doar arcul.” La acestea, interlocutorul răspunde: „Fără pietre nu există arc.” Așadar, pietrele sunt podul, nu doar în anecdota lui Calvino, ci și în studiile textelor patristice și bizantine. Una dintre „pietrele” care intră în alcătuirea și deci susținerea arcului de pod al receptării bizantine târzii a *Cuvântului despre cei adormiți* (Λόγος εις τοὺς κοιμηθέντας; *De mortuis*; CPG 3168, BHG 2103mg) al Sfântului Grigorie al Nyssei este constituită de reacțiile de lectură și intervențiile editoriale făcute în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în marginea și cadrul acestui text, așa cum este transmis de manuscrisul *Monacensis graecus 466*, care datează din secolul X/XI. Studiul de față îl identifică pe Filotei Kokkinos, Patriarh al Constantinopolului (1353-1354/1355, 1364-1376)³, ca fiind adnotatorul și „editorul exigent” al textului Sfântului Grigorie al Nyssei transmis în acest manuscris, și analizează și contextualizează motivele din spatele cenzurii textului patristic⁴.

² *Le città invisibili*, Torino, Giulio Einaudi, 1972, traducere în limba română de Sanda Șora, *Orașele invizibile*, București, Editura Univers, 1979, p. 48.

³ Pentru viața, activitatea și scrierile lui Filotei (ca. 1300-1378), vezi Dionysios Tsentikopoulos, „Φιλόθεος Κόκκινος. Βίος και έργο”, teză de doctorat, Universitatea Aristotel din Tesalonic, 2001; Mitrea, „A Late Byzantine Hagiographer: Philotheos Kokkinos and His *Vitae* of Contemporary Saints”, teză de doctorat, Universitatea din Edinburgh, 2018.

Marginalia – un spațiu deloc marginal al manuscriselor bizantine

Marginile manuscriselor bizantine oferă un prilej și un spațiu de exprimare în care cititorii cu diferite orizonturi culturale și din diferite epoci pot comenta și reacționa pe marginea unui text. Așa cum bine subliniază literatura de specialitate din ultimii ani, *scholia*, comentariile și notele de lectură făcute în marginea unui anumit text constituie repere valoroase și de netrecut cu vederea în istoria receptării respectivului text, oferind informații importante despre felul în care cititorii sau copiiștii medievali (bizantini) se raportau la textele pe care le citeau (intensiv sau extensiv) sau copiau (mai mult sau mai puțin fidel din *antigraphon*)⁵; cu alte cuvinte, într-un demers filologic și istoric făcut cu acribie, *marginalia* nu trebuie să rămână marginale. Adnotările *in margine codicum* pot varia de la scurte note filologice (e.g., γρ(άφεται), „este scris”) la complexe sau succinte „réactions de lecteurs” (e.g., σημείωσαι – „ia aminte!”, ὄρα – „uite!”), și respectiv *scholia* științifice. De exemplu, cărturarul bizantin Ioan

⁴ Pentru o discuție mai extinsă a acestui subiect, vezi Mitrea, „Novel Insights on the Marginal Notes and Editorial Practice of Philotheos Kokkinos”, în *Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire. Actes du IXe Colloque international de Paléographie grecque, Paris, 10-15 septembre 2018 (Travaux et Mémoires 24.1)*, editat de Marie Cronier și Brigitte Mondrain, Paris, Association des Amis du Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance, 2020, pp. 317-353.

⁵ Vezi, de exemplu, Brigitte Mondrain, „Traces et mémoires de la lecture des textes: les *marginalia* dans les manuscrits scientifiques byzantins”, în *Scientia in margine. Études sur les marginalia dans les manuscrits scientifiques du Moyen Âge à la Renaissance*, editat de Danielle Jacquart și Charles Burnett, Geneva, Droz, 2005, pp. 1-25; David Wagschal, „The Byzantine canonical scholia: a case study in reading Byzantine manuscript marginalia”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 43:1, 2019, pp. 24-41; vezi și *Textual Transmission in Byzantium: Between Textual Criticism and Quellenforschung*, editat de Juan Signes Codoñer și Inmaculada Pérez Martín, Turnhout, Brepols, 2014; *Brill’s Companion to Ancient Greek Scholarship*, editat de Franco Montanari, Stephanos Matthaios și Antonios Rengakos, 2 volume, Leiden, Brill, 2015; Leighton D. Reynolds și Nigel G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, ediția a treia, Oxford, Clarendon Press, 1993. Vezi, de asemenea, și proiectul aflat în derulare, *Byzantine scholia on historians and the literature of marginalia. Reading and writing practices in the margins of medieval Greek manuscripts*, coordonat de Kristoffel Demoen și Floris Bernard la Universitatea Gent, Belgia.

TABLE OF CONTENTS

Foreword	7
Abbreviations	11

Part I: **THE BYZANTINE HESYCHASM**

1. Hesychasm: Spirituality for the Latter Days

<i>Petre Guran</i>	15
--------------------	----

2. Knowledge and Vision of God in Saint Gregory Palamas' Theology

<i>Roger Coresciuc</i>	33
------------------------	----

3. The Spiritual Senses and the Vision of God in Saint Symeon the New Theologian

<i>Daniel Lemeni</i>	53
----------------------	----

4. The Role of Philosophy in the Barlaamite Controversy

<i>Florin Crîșmăreanu</i>	87
---------------------------	----

5. When Was the “Hagiorite Tome” Written?

<i>Marius Portaru</i>	109
-----------------------	-----

6. Τὸ καθάρσιος πῦρ: The ‘Stumbling Block’ in the Codex Monacensis Graecus 466: Patriarch Philotheos Kokkinos and the ‘Purifying Fire’ in Saint Gregory of Nyssa’s “Concerning Those Who Are Asleep” (CPG 3168, BHG 2103mg)

<i>Mihail Mitrea</i>	125
----------------------	-----

7. Saint Gregory Palamas, Hesychasm and Being Part of Tradition An Interpretative Model beyond Neo-Palamism and Originality

<i>Dragoș Andrei Giulea</i>	157
-----------------------------	-----

Part II: **STUDIA VARIA**

8. The Image and the Likeness of God from a Biblical and Patristic Perspective

Alexandru Mihăilă 189

9. The Expression ‘Breath of Life’ (Gen 2:7) in Patristic Exegesis

Arsenie Pohrib 205

10. The Philokalic ‘Mind’ in the World of Latin Patristics: Considerations on the Use of ‘Mens’ in Lactantius and Saint Gregory the Great

Octavian Gordon 215

11. Between Scholarship and Mission: The Stakes of Translating and Interpreting the Scriptures in the Correspondence between Jerome and Augustine

Dragoș Mîrșanu 237

12. ‘Teacher in Word and Deed’: John the Baptist in Saint Peter Chrysologus’ Homiletical Works

Dragoș Boicu 255

13. ‘The Deep Darkness of the Greatly-Shining Light’: The Motif of Light in the East Syrian Mystical Tradition

Iustinian Ioan Mîndrilă 271

14. Penance and Forgiveness of Sins among the East Syrian Christians of Late Antiquity: The Contribution of the Catholicos-Patriarch Ishoyahb I (581-595)

Andrei Macar 287

15. The Miracles of Jesus in the Letters of the East Syrian Patriarch Timothy I (780-823) in Islamic Context

Valentin-Radu Trandafir 305

16. Biblical Motifs and Hymnographic Artistry in Nikolaos Kataskepenos’ ‘Alphabetic Stichera for the Contrition of the Heart’

Ilarion Argatu 323

Index of Biblical References 355

Index of Authors 359

Contents (English) 365